

Recensioner

Själens schamaner. Personliga essäer om psykiatri

Nils Uddenberg

NATUR & KULTUR, 2010, 304 s.

Berättelser från insidan. En essä om personliga erfarenheter i psykiatrins historia

Lars-Eric Jönsson

CARLSSONS, 2010, 154 s.

Det ser onekligen ut som en trend. Det senaste året har vi fått ta del av en rad värdefulla betraktelser från insidan av svensk psykiatri. Några i skönlitterär eller tecknad form, andra sprungna ur den akademiska myllan men presenterade på ett lättillgängligt och anspråkslöst sätt. Bland dessa senare finner vi två essäsamlingar om personliga erfarenheter från psykiatrin – Nils Uddenbergs *Själens schamaner* och Lars-Eric Jönssons *Berättelser från insidan*. Båda vilar på bred och gedigen kunskap och drivs av ambitionen att berätta om en värld som för många människor ter sig främmande och dunkel men som egentligen angår oss alla. Böckernas utgångspunkt skiljer sig däremot åt. Medan Uddenberg främst skriver om egna upplevelser från sin verksamhet som psykiater förmedlar Jönsson andra människors skildringar av tillvaron som patient.

Nils Uddenbergs *Själens schamaner* är en samling personliga essäer om psykiatrin. Uddenberg har gjort sig känd som en god berättare inom det populärvetenskapliga fältet och har givit ut prisbelönta böcker i gränslandet mellan naturvetenskap och humaniora. Det är dock inom psykiatrin som Uddenberg har

sin bakgrund. Hans föräldrar var båda psykiater på det stora sinnessjukhuset S:t Lars i Lund vid 1900-talets mitt och själv arbetade han som psykiater i samma stad på 1970- och 80-talen. Boken bygger, som han skriver, till stora delar på minnen men det är inga memoarer i egentlig mening. Egna erfarenheter och tankar blandas med tillbakablickar på den svenska psykiatrins historia. Dessa historiska exposéer tjänar som bollplank, skriver Uddenberg – de hjälper både honom och läsaren att se vad som har förändrats inom psykiatrin och vad som är sig likt.

Samlingen består av åtta längre essäer. I den inledande "Vetenskapen och språket" kommer Uddenberg närmast det självbiografiska. Här berättar han om sin uppväxt i Lund, om sitt pragmatiska beslut att ägna sig åt läkaryrket (god status och goda inkomster), om sin utbildning och sin tid på avdelningen för neurofysiologi, om sin avhandling och de dörrar den öppnade till en tillvaro som föreläsare och debattör. Mest personlig blir Uddenbergs skildring av den första obduktion han bevittnade, en omskakande upplevelse som stannat i minnet och som han nu erfar närmast som en sorts initieringsrit i läkaryrket – mötet med den döda och objektifierade kroppen som en påminnelse om läkarens nödvändiga distans till patienten. Läkarens ständiga balansakt mellan närhet och avstånd till den sjuka människan – det medicinska mötets dilemma – diskuterar Uddenberg elegant och tankeväckande i essäns avslutning.

De övriga essäerna behandlar så skilda ämnen som skullmätningens historia i Sverige, psykiatrisk behandling under de senaste 200 åren och det intrikata förhållandet mellan religion och psykisk sjukdom, för att nämna några exempel. Essän "Spegling i historien" är en tillgiven levnadsteckning över Carl Ulric Sondén, ivrig pionjär inom svensk psyki-

atri vid 1800-talets mitt. Det blir också en tidsresa, en jämförelse mellan nu och då. Vad hade Sondenén tyckt om han besökte den psykiatriska avdelning där Uddenberg arbetade på 1970-talet? I bokens avslutande essä gör Uddenberg en djupdykning i diskussionen om den psykiska sjukdomens karaktär, med särskilt fokus på psykoanalysen och den fortfarande olösta konflikten mellan biologiska och psykologiska synsätt på psykisk sjukdom.

I bokens avslutning delar Uddenberg med sig av sina tankar kring psykiatri som vetenskap och yrkesutövning. Själv hängde han av sig läkarrocken för många år sedan och hans reflexioner – liksom boken i sin helhet – framstår i mycket som ett uttryck för hans starka behov av att förstå och förhålla sig både till psykiatri som sådan och till sin egen roll i relation till den. Så formulerar han det också själv i inledningen, där bokens syfte presenteras som ett försök att förstå vad han sysslade med under sina 15 år som psykiater: "Kanske min bok kan beskrivas som en personlig upptäcktsresa i det landskap där jag levt under en stor del av mitt liv" (s. 11).

Personlig upptäcktsresa visar sig vara en mycket lämplig beteckning på Uddenbergs essäer. Han närmar sig psykiatri från olika infällsvinklar, hela tiden med stor nyfikenhet och entusiasm. Sammanflätningen av personliga minnen och historiska betraktelser fungerar utmärkt, mycket tack vare författarens stilistiska säkerhet. Det är en välskriven bok, elegant och tilltalande och med en lättsam ton som balanserar det ibland tunga innehållet. Sympatiskt är också Uddenbergs humanistiska och begrundande förhållningssätt till psykiatri och de psykiska sjukdomarna. Intresset för de existentiella och mänskliga implikationer – och komplikationer – som ligger i psykiatriens verksamhet löper som en röd tråd genom essäerna och gör dem angelägna och relevanta.

En anmärkning måste ändå göras: Uddenbergs historiska redogörelser blir ibland väl skissartade och hade tjänat på lite bättre contextualisering. Ett exempel är när han skriver om den explosionsartade ökningen av intagna på landets sinnessjukhus från och med 1800-talets andra hälft. Enligt Uddenberg vet

ingen vad ökningen berodde på men han hänvisar till historikern Edward Shorter som har föreslagit några tänkbara orsaker – syfilis, längre levnadsålder, alkohol och droger, lägre tolerans för avvikelse som en följd av 1800-talets samhällsomvandlingar. Vad som inte alls framgår är att det under de senaste decennierna har vuxit fram en omfattande psykiatrihistorisk forskning, både i Sverige och internationellt, som explicit diskuterar den institutionaliseringsprocess som ägde rum på 1800- och 1900-talen. Att enbart hänvisa till Shorter – som dessutom är en uttalad motståndare till de sociologiska teorier som präglat mycket av den psykiatrihistoriska forskningen – verkar nästan som ett aktivt ställningstagande från Uddenbergs sida. Ska det uppfattas så? En diskussion kring detta hade varit intressant.

Psykiatrihistoria i essäform finner vi även i Lars-Eric Jönssons *Berättelser från insidan*, dock är utgångspunkten en helt annan än i *Själens schamaner*. Jönsson är etnolog och har under många år ägnat sig åt psykiatriens historia, med fokus framför allt på den psykiatriska praktiken och de kulturella mekanismer som driver den. Nu vill han lyfta fram ett perspektiv som länge varit frånvarande inom psykiatrihistorien, nämligen patienternas egna upplevelser. Syftet är att studera "individuella erfarenheter av psykiatrisk vård i det förflutna samt därifrån söka kulturella betydelser, upplevelser och erfarenheter av social avvikelse i det moderna samhället" (s. 15f). Jönsson tar, som han formulerar det, en genväg för att närma sig dessa patientberättelser. De brev från intagna som han stött på under sina digra journalstudier skulle kräva en ny stor undersökning, därför har han i stället valt att använda skönlitterära och självbiografiska texter. En poäng med Jönssons studie är att fånga andra perspektiv på psykiatrisk vård än psykiatriens egna – att vända på steken och låta psykiatri bli skärskådad av de personer som i vanliga fall är dess objekt. Vad framträder, undrar Jönsson med en träffande formulering, "när vi låter de avvikande beskriva det normala samhällets yttersta utpost?" (s. 18)

Essän är disponerad enligt en kronologi som följer patienten, från intagning och anstaltsvistelse till utskrivning och återkomst till samhäl-

let utanför sjukhuset. Boken inleds med en fin skildring av Ing-Marie Erikssons roman *Märit* från 1965, om en ung flicka med utvecklingsstörning som hamnar på sinnessjukhus på Frösön i Östersund. Här etablerar Jönsson den ton som präglar hans essä – utförliga återgivningar av romanerna och självbiografierna är stommen i texten och citat används flitigt. Patientberättelserna själva står i förgrunden medan författarens reflexioner och analyser intar en mer tillbakadragen plats. Några av de teman som behandlas är hur patienterna upplever intagningen och anstalten, hur de förhåller sig till varandra (en intressant aspekt som knappast undersökts tidigare), upplevelser av ensamhet och utsatthet, utskrivningens dilemma samt psykiatridebatt och kritik av anstaltsväsendet.

Lars-Eric Jönsson har valt ett mycket angeläget ämne för sin bok. Hur den psykiatriska vården har upplevts av patienterna har sällan undersökts ordentligt, främst för att det saknas bra källor men kanske också för att det under lång tid inte upplevdes som särskilt relevant. På senare tid har detta missförhållande uppmärksamats allt mer och Jönssons bok ligger därför väl i tiden. Hans ambition att skildra psykiatrin från de intagnas perspektiv är lovvärd och boken bjuder också på intressanta erfarenheter. De mer allmänna reflektioner som han presenterar i bokens avslutning är tänkvärda och viktiga, till exempel hur vi aldrig kan betrakta patienterna som ett kollektiv. De som har förmågan att kommunicera på ett sätt som omgivningen förstår, de som kan berätta om sina erfarenheter, är trots allt en minoritet. De allra flesta förblir tysta, deras värld får vi aldrig lära känna. Det gäller i det förflutna såväl som idag.

Vad man kunde ha önskat av boken är en större tydlighet både när det gäller materialet och den historiska kontexten. Valet av skönlitteratur och självbiografier som ingång till patienterfarenheter är i sig inte dumt, men urval och avgränsningar hade behövt diskuteras mer ingående. Jönsson har en kort diskussion om källorna, där han bland annat klargör att hans urval inte är heltäckande och att det inte ligger i hans intresse att analysera vilka genrer verken tillhör. Det är i sin ordning – vad som däremot

hade behövts är en diskussion om vad det innebär för studien,¹ att han valt just de texter han gjort medan andra utslutits, ² att texterna skiljer sig så mycket åt i form och syfte (självbiografier, romaner, debattböcker). De enskilda verken och deras upphovsmän hade i flera fall också behövt bättre presentationer när de används i studien. Vem har skrivit och varför? Vilka anspråk har författaren på autenticitet? Även om varje utsaga är en tolkning av verkligheten är det inte irrelevant i vilket sammanhang den har kommit till.

Behovet av tydlighet gäller inte bara den litterära kontexten utan även den historiska. Jönssons källmaterial rör sig över mer än ett sekel, en tid under vilken den psykiatriska vården genomgick enorma förändringar. Av detta syns inte mycket i texten, snarare får man intryck av att tiden stått mer eller mindre stilla. I avslutningen medger Jönsson själv att han, som han formulerar det, lite slarvigt har behandlat patienternas erfarenheter som en oföränderlig helhet men han argumenterar samtidigt för att anstaltslivet har en inneboende trögrörlighet och inte förändras i samma takt som samhället i övrigt. Här ligger onekligen en poäng – och en viktig sådan – men nog hade boken tjänat på att detta hade diskuterats på ett mycket tidigare stadium, så att det hade blivit en vägledning för läsningen i stället för en fråga.

I sin utmärkta avhandling om sinnessjukvårdens praktik, *Det terapeutiska rummet*, visade Jönsson sin förmåga att göra skarpa och stiltfulla kulturanalyser. Den nya boken når inte upp till samma nivå och hade mått bra av att vässas till analytiskt. Hur som helst är *Berättelser från insidan* en angelägen essä om ett ämne som länge varit sorgligt bortprioriterat. I likhet med Uddenbergs *Själens schamaner* genomsyras den av ett humanistiskt och reflekterande perspektiv som är särskilt välbehövligt inom detta forskningsområde. Varför inte se Uddenbergs och Jönssons böcker som en uppmaning till alla som sysslar med studiet av människan och hennes psyke: Se först människan – sedan hennes problem.

Cecilia Riving

Varför skriver vi inte historiska romaner i stället? Texter i urval 1980–2005

Christer Winberg, i urval av Jan Christensen och Martin Linde

DAIDALOS, 2010, 397 s.

Göteborgshistorikerna Jan Christensen och Martin Linde har publicerat en antologi bestående av tidigare publicerade texter av Christer Winberg för att markera vilken utomordentligt viktig insats denne gjort inom svensk historieforskning. Som ung doktorand var Christer Winberg en sörling på den egna institutionen i Göteborg. Den typ av socialhistorisk-demografisk forskning som han ägnade sig åt var han ensam om på hemmaplan. Inspiration fick han söka i Uppsala och Lund där man inte var främmande för hans ämnesval. Så kom det sig att han lade fram avhandlingsavsnitt hos oss på Uppsalagruppens seminarium och hos Birgitta Odén i Lund innan han färdigställde avhandlingen 1975. Winberg hade också starkt påverkats av Annalesskolans demografiska forskningar och av Cambridgegruppens motsvarande studier, inte minst Tony Wrigleys berömda Colyton-upsats där barnbegränsningens realiserande i det gamla bondesamhället var temat.

Våra tidiga kontakter ledde till att jag fick det svåra men tacksamma uppdraget att fungera som fakultetsopponent på *Folkökning och proletarisering* som Winberg kallade sin avhandling. De invändningar jag riktade mot hans resonemang gällde mer begränsade tolkningsfrågor. Mot hans teoretiska synsätt kunde jag däremot inte invända. Omkring år 1970 fanns det bland de unga historieforskarna i hela landet stora sympatier för ett historiematerialistiskt angreppssätt. När så plötsligt en skickligt komponerad, marxistiskt präglad avhandling, baserad på en bastant empiri, såg dagens ljus blev det som en islossning skedde. *Folkökning och proletarisering* kom med andra ord vid exakt rätt tidpunkt. Den skulle bli den mest citerade avhandlingen inom vårt ämne under ett kvartssekel. Inom skönlitteraturen brukar man tala om generationsromaner som fångar upp värderingar och strä-

vanden hos en hel åldersgrupp. På samma sätt kunde man benämna Winbergs förstlingsverk ”generationsavhandling”. Winberg hade noga tillägnat sig det demografiska hantverket, men det som skilde avhandlingen från de flesta studier i den mäktiga vågen av ny demografihistoria var hans stora teoretiska medvetenhet. Han har senare berättat att han siktade mot att utveckla en marxistisk befolkningsteori. Denna vittfamnande ambition ligger mycket nära hybris men skulle längre fram i hans forskarkarriär inte te sig särskilt orimlig.

Den andra boken var om möjligt ännu märkligare än den första. *Grenverket* är en etnologisk-rättshistorisk studie i det stora formatet som bygger på en väldig empiri. Dess fokus är arvslagsstiftningen och arvssedvänjorna och hur dessa utvecklats under en mycket lång tid. Vad som avhandlas är hur en gradvis frigörelse sker från ett samhälle präglat av bördsrätt och ståndsprivilegier. Här saknar jag den socialpsykologiska dimensionen, som kunnat uppmärksamma de orättvisor och det missnöje som blev en följd av att vissa barn fick ärva jord medan andra blev utan. Winbergs vetenskapliga produktion tycks på ett märkligt sätt ha följt en noga genomtänkt plan. Doktorsavhandlingen och *Grenverket* utgör egentligen en enhet där pauperiseringen och dess motsats länkas samman.

På ett konsekvent sätt fortsatte Winberg med att sätta ljuset på de många människorna som hamnade i jordbrukssamhällets marginaler. Dessa strömmade i stora skaror in till de nya industrierna. Denna process behandlas i *Fabriksfolket*. De som stannade kvar på landsbygden kom alltså att som billig arbetskraft hålla igång det kommersialiserade jordbruket. De mest uppmärksammade bland dessa var statarna.

Det västsvenska projektet, sammanfattat i boken *Hur Västsverige blev västsvenskt*, hade två rötter, dels det projekt på temat Marks härad som Magnus Mörner tog initiativet till och som avkastade en utomordentligt intressant avhandling så sent som för några år sedan, *Marknad på väg* av Pia Lundqvist, dels diskussionen kring Flodströmlinjen. I det senare fallet anknöt Winberg till problematiken kring kulturgränser och gav samtidigt en ny bild av den västsvenska regionens framväxt, där kulturella och religiösa förhållanden fick ett stort utrymme.

Winberg hade generellt sett svårt för modebetonade inslag i forskningen. Det är detta som bokens titel, *Varför skriver vi inte historiska romaner i stället?*, alluderar på. Uppsplittningen av ämnet i en massa smärre specialiteter var något han kritiserade. Lite överraskande är att han begick ett lustmord på Pierre Bourdieu, en forskare som inspirerat många historiker. Den allvarligaste kritiken mot denne guru riktar Winberg mot att hans texter ofta var obegripliga på grund av otympligt språk och dessutom saknade en för historikern viktig egenskap, nämligen att kunna behandla förändring över tid. Att Winberg gav sig på en annan guru, Herbert Tingsten, låg mera i korten. Det blev en grundlig avbasning som främst gick ut på att Tingsten inte förstätt vad han höll på. Han saknade helt enkelt djupa kunskaper om den tidiga socialdemokratien och om marxismen som vetenskapligt system. Man kan bara fanatisera om vad den koleriske Tingsten skulle ha svarat på en sådan bredsida.

Winberg pretenderade på att vara den skickligaste svenske historikern i sin generation. Vad som framgår klart av detta urval av texter som så förtjänstfullt gjorts av Jan Christensen och Martin Linde är att han var den mest mångsidige. Christer Winberg behärskade såväl kvantitativ som kvalitativ analys och besatt en arkivkännedom som närmast var unik och han förmedlade sina forskningsresultat på ett lysande språk. Tankens klarhet gav hans prosa pregnans och precision och faktiskt också lyster. Det är en sann njutning att läsa honom.

Linde och Christensen måste berömmas för den initierade introduktionen som gör Winberg och dennes karriär som forskare rättvisa. Även urvalet av texter måste få en eloge eftersom det utmärkt väl belyser Winbergs hela forskningsinsats. Som den mest intressanta texten i hela samlingen bör hans egen självdeklaration som forskare betecknas, där han på ett lysande sätt analyserar hur problem ska formuleras. Överhuvudtaget är detta en bok som jag särskilt skulle vilja rekommendera en yngre generation historiker att läsa och begrunda när de vill orientera sig i vårt universitetsämnes nära förflutna. Den borde bli obligatorisk läsning för doktoranderna.

Sune Åkerman

Det vita fältet. Samtida forskning om högerextremism

Mats Deland, Fredrik Hertzberg och Thomas Hvitfeldt (red.)

OPUSCULA HISTORICA UPSALIENSIS 41 /

SWEDISH SCIENCE PRESS, 2010, 235 s.

Historiska institutionen i Uppsalas skriftserie brukar boga för gedigna, historievetenskapliga alster. På deras 41:a publikation, *Det vita fältet. Samtida forskning om högerextremism*, är det sannolikt fler läsare än undertecknad som har höga förväntningar när det gäller nya perspektiv och forskningsresultat om den så kallade högerextremismens historiska klangbotten i Sverige. Boken ramar in av en anspråksfull och högtflygande innehållsdeklaration i bakside-text och förord av redaktörerna Mats Deland, Fredrik Hertzberg och Thomas Hvitfeldt. Enligt dem bryts här i "ett knappt tiotal artiklar" ny mark på det i princip helt utforskade forskningsfältet svensk högerextremism. Redaktörerna deklarerar att de gör detta genom att blanda "artiklar av yppersta världsklass och god internationell klass, skrivna av erkända forskare, med mer prövande bidrag skrivna av studenter" (s. 12).

Innanför denna modiga innehållsdeklaration möter läsaren åtta i sig mycket olikartade, men icke desto mindre läsvärda texter. De är skrivna av tre sociologer (Diana Mulinari och Anders Neergaard respektive Jens Rydgren), en etnolog (Fredrik Hertzberg, för övrigt den ende av de tre redaktörerna som själv bidrar), en krimnolog (Eva Tiby), en rättshistoriker (Görel Granström) samt tre författare som uppenbarligen kategoriseras som "studenter" (Mathias Wäg, Dag Lundquist respektive Sarah Welk). De åtta texterna bildar ett tydligt mönster när det gäller stil, tematik och vetenskaplig karaktär. Antologins två sista bidrag (Granström respektive Tiby) är tämligen strikt rättsvetenskapliga och behandlar med juridisk precision hur olika former av "hatbrott" förstås, tolkas och hanteras inom det svenska juridiska systemet. De därpå föregående tre studentbidragen är samtliga väl empiriskt förankrade och medie- och kommunikationsvetenskap-

ligt inspirerade studier av hur olika ultranationalistiska grupper använder internet för att kommunicera, opinionsbilda och (re)producera sociala nätverk. Som den tredje och sista knytpunkten i detta mönster återfinns antologins två inledande och bastant sociologiska texter (Rydgren respektive Mulinari och Neergaard), där dels olika former av högerextremism och radikal högerpopulism diskuteras med hjälp av en fruktbar teoretisk begrepps-exercis (Rydgren), dels Sverigedemokraterna som politiskt och rasistiskt fenomen analyseras på ett mycket initierat, men i sammanhanget aningen för mångordigt och associativt sätt (Mulinari och Neergaard).

Vid sidan om denna tematiska triangel utmärker sig – i positiv bemärkelse – Hertzbergs bidrag, baserat på en intervjustudie av hur en grupp högstadietjejer med invandrarbakgrund själva ser på olika samhälleliga identitetskategorier och på ”förekomsten av högerextrem, rasistiskt våld” (s. 75). Hans i detta sammanhang originella text – med bakgrund i ett forskningsprojekt på Arbetslivsinstitutet – är i själva verket antologins största behållning. Med teoretisk skärpa, analytisk dynamik och metodologisk finkänslighet skapar Hertzberg förstälse av den sociala komplexiteten i ungdomarnas vardag liksom av deras spänningsfyllda föreställningsvärldar och identitetsskapande. Fler bidrag i antologin bör dock framhållas som särskilt förtjänstfulla, inte minst studenternas. Wäg, välmeriterad antifascistisk skribent, bidrar till exempel med en både bred och djup studie av hur den internetbaserade högerextremismens former och innehåll har förändrats under de senaste två decennierna. Hans bidrag (och i viss mån även Lundquists) är de facto det enda med ett någorlunda genomarbetat historievetenskapligt perspektiv. Och som en konsekvens av detta är han också den enda av författarna som på djupet relaterar till Heléne Lööws – på detta egentligen inte *så* ”vita fält” ytterst relevanta – pionjärarbeten om nationalismens historia i Sverige.

Antologins åtta bidrag är, som redan påpekats, synnerligen olikartade. Att human- och samhällsvetenskapliga antologier i sina delar ofta spretar åt olika håll är inget nytt – *Det vita fältet* är på denna punkt i gott sällskap.

Men när många andra redaktörer lyckas med konststycket att skapa en tydlig, begriplig och gemensam helhet kring de olika delarna, förblir ramverket kring föreliggande publikation dessvärre diffust. Oklarheterna kring bokens tillkomst och syfte, målgrupp och vetenskapliga plattform, är tyvärr så stora att de riskerar att skymma dess viktiga och i stora stycken klanderfria innehåll. Till exempel är deklARATIONERNA att boken handlar om ”olika företeelser inom det forskningsfält som vi alltså kallar högerextremism”, samt att den präglas av ”en spännvidd i ämnesval, men även när det gäller erkännande inom vetenskapssamhället” (s. 12), alldeles för oprecisa och flyktiga. En orsak till detta är att redaktörerna (och författarna), trots vissa ansatser till kritisk omprövning, håller fast vid det vardagligt missvisande, vetenskapligt problematiska och analytiskt oskarpa begreppet högerextremism. En annan är att antologin som helhet inte positionerar sig på det (inter)nationella forskningsfältet om ultranationalismens (hellre än ”högerextremismens”) moderna historia; detta är betydligt större och mer komplext än vad antologin ger intryck av. Till exempel förbigås idéhistorikern Lena Berggrens artikel i *Historisk tidskrift* 2002:3, om den svenska mellankrigsfascismen, som är en klargörande och i sammanhanget helt central utredning kring begrepp och perspektiv. Nationellt finns på detta fält även betydelsefull historisk forskning av till exempel Birgitta Almgren, Håkan Blomqvist, Göran Dahl, Tobias Hübinette och Eric Wärenstam som antologin tyvärr inte heller förhåller sig till.

Den märkliga redaktionella inramningen till trots kan antologin varmt rekommenderas som läsning för både forskare och andra intresserade som vill skaffa sig en mångfacetterad inblick i aktuell svensk forskning om ultranationalismens innehåll, uttryck och sociala konsekvenser i dagens samhälle. Generellt är samtliga bidrag märkbart välskrivna och överlag välformulerade och lättillgängliga. Men eftersom det torde vara av särskilt intresse för *Scandias* läsare, bör det avslutningsvis understrykas att de historiska perspektiven är sällsynta här – i ärlighetens namn kan *Det vita fältet* som helhet svårigen kategoriseras som

historievetskap. På denna punkt infriar antologin tyvärr inte några högre förväntningar, utan framstår som en något udda samhällsvetenskaplig fågel i den annars så helgjutet historievetenskapliga skriftserien från Uppsala.

Victor Lundberg

Bruk och missbruk av naturens resurser. En svensk miljöhistoria *Claes Bernes och Lars J. Lundgren*

NATURVÅRDSVERKET, 2009, 304 s.

Naturvårdsverket har sedan 1980-talet utgivit en särskild bokserie kallad Monitor. Här publiceras handböcker som på ett populärt sätt sammanfattar det rådande kunskapsläget inom centrala miljövårdsområden: försurning av mark och vatten, spridning av tungmetaller, organiska miljögifter, biologisk mångfald och klimatets förändring. Inriktningen har i allmänhet varit naturvetenskaplig, liksom miljöforskningen i stort. Den senaste boken i serien skiljer sig dock från mängden i det att den är skriven utifrån ett historiskt perspektiv. *Bruk och missbruk av naturens resurser* är nämligen en sammanställning av svensk miljöhistoria, från istid till nutid, och som sådan den första i sitt slag. Förvisso har miljöhistoriska synteser tidigare författats, däribland kapiteln om Sveriges moderna miljöhistoria i boken *Humanekologi* (1992), men ingen har tidigare tagit det helhetsgrepp som detta praktverk representerar. Boken har dessutom utgivits på både svenska och engelska, och det är utmärkt, för den förtjänar stor spridning.

Att strukturera ett sådant väldigt ämne som Sveriges totala miljöhistoria är en utmaning. Vilket material och vilka begrepp ska användas? Kan man ens tala om en miljöhistoria innan miljöbegreppet och miljöproblemen etablerades? Vilka för- och nackdelar innebär det att använda nationalstaten som geografisk ram? Hur kan naturvetenskapens reduktionism kombineras med historievetenskapens önskan att belysa komplexitet? Många historiska viktiga beslut om avgränsningar och

språkbruk ligger bakom denna bok men de är bara sparsamt redovisade, vilket antagligen har att göra med att boken är avsedd för alla och envar som är engagerade i miljöfrågor och miljövärd. Författarnas strategi är att dela in historien i tre sektioner som de kallar "Landskapet", "Industrisamhället" och "Industrisamhället i landskapet". Man skulle då kunna förledas att tro att den första delen endast handlar om naturen i sig och den andra endast om samhället i sig, medan den tredje behandlar samhällets inflytande på naturen, men så är inte fallet. Den övergripande strukturen är snarare kronologisk än tematisk och samtliga delar belyser hur människor och samhällen på olika sätt har påverkat naturen och därmed påverkat den på mer eller mindre hållbara sätt samt hur konsekvenserna av denna påverkan har hanterats.

Som framgår av bokens huvudrubrik riktas särskild uppmärksamhet mot bruket av landets rika men ändå begränsade naturresurser. Grundläggande näringar som jakt, fiske, djurskötsel, jordbruk, skogsbruk och bergsbruk samt deras binärningar, före och efter industrialiseringens genombrott, ägnas åtskilliga kapitel. Mycket av detta har vi tidigare kunnat läsa i agrar-, teknik- och ekonomihistoriska synteser, men långt ifrån allt och i synnerhet inte om naturbrukets negativa inverkan på miljö och hälsa. Detta "missbruk" av naturens resurser löper i själva verket som en röd tråd genom historien, från de tidigaste jägarkulturernas reduktion av den högre faunan till konsekvenserna av dagens oljeberoende. Olika försök som gjorts för att stävja detta missbruk genom naturskydd, naturvård, miljöskydd och miljöpolitik utgör en annan, dock i tid och omfattning betydligt kortare, tråd.

Andra övergripande teman som lyfts fram är städer, infrastruktur och transportsystem; energiförsörjningens utveckling från biobränslen och vatten- och vindkraft till fossila bränslen och kärnkraft; produktion, konsumtion och hantering av torrt och vått avfall samt kemikaliseringen av natur och samhälle. Det rör sig om stora och komplicerade problemområden som skildras på ett föredömligt klart och lagom kortfattat sätt. En bidragande orsak till att författarna lyckas så väl med att

hålla nere bokens omfattning är att texten genomgående kompletteras med kartor, tabeller och diagram över olika mätvärden som bidrar till att visualisera och även förenkla återgivandet av de mest komplexa processer. I slutet görs dessutom ett försök att summera hela innehållet i grafisk form. Ett område behandlas mer utförligt och detaljerat än de övriga och det är utsläpp av kemikalier och andra föroreningar i mark, luft och vatten. Kanhända har det att göra med att mätningarna av sådana utsläpp, den så kallade miljöövervakningen, tillhör Naturvårdsverkets paragrafer.

Bokens tyngdpunkt ligger avgjort i skildringen av miljöns och miljöproblemens fysiska, ekonomiska, tekniska och politiska historia. Här utgör den en utomordentligt värdefull och användbar kunskapskälla. Betydligt mindre sägs om miljöns intellektuella dimension, om naturens existentiella värden och kulturella betydelse över tid, liksom om miljöarbetet på gräsrotsnivå. Något teoretiskt ramverk som motiverar denna inriktning är inte explicit redovisat. Däremot avslutas boken med ett teoretiskt inriktat avsnitt kring frågan vad ett miljöproblem är och varför vi har sådana problem idag. Grundbulten i denna teori, som bygger på historikern Lars J. Lundgrens tidigare tankarbeten, är att miljöproblem i flera avseenden är att betrakta som samhällsproblem. För det första är det samhället som orsakar miljöproblemen, definierade som oönskade förändringar i miljön; för det andra är det kontextbundna värderingar i samhället som bestämmer vilka av förändringarna i miljön som är tillräckligt oönskade för att de ska uppfattas som just miljöproblem; för det tredje ligger det på samhällets ansvar att åtgärda miljöproblemen. Det betyder inte att vi som enskilda individer lämnas utan ansvar för våra handlingar, däremot ett erkännande av samhällsstrukturernas betydelse, både för att skapa och lösa problemen.

Under de senaste decennierna har det som bekant bedrivits ett aktivt arbete för att ställa om det gamla industrisamhället till ett ekologiskt, socialt och ekonomiskt hållbart Sverige. Forskning för att åstadkomma en sådan hållbar utveckling har rent av blivit ett av landets störs-

ta vetenskapsområden. Men justeringarna av det rådande samhället har sina begränsningar och nya lösningar ger inte sällan upphov till nya typer av problem. Författarna konkluderar: ”De senaste tjugo årens strävanden att integrera hänsyn till miljön i alla samhällssektorer kan visserligen sägas ha medfört att Sverige blivit ett samhälle med inbyggd miljövård. Å andra sidan finns det också fog för slutsatsen att vi lever i ett samhälle med inbyggd miljöpåverkan” (s. 281). Framför allt har det inom vissa områden – inte minst inom skogsbruket och på transportsidan – visat sig vara utomordentligt svårt att förena miljömålen med det ännu övergripande målet om en fortsatt ekonomisk tillväxt. En annan lärdom är att de negativa förändringarna i miljön ofta har varit oväntade, de har smugit sig på. Inte sällan har de hängt samman med storskalig teknik som fungerat precis som planerat men som i förlängningen också givit upphov till oönskade ”biverkningar”. Att förutse sådana långsamma processer är mycket svårt, kanske omöjligt. Men förhoppningsvis kan miljöhistoriska kunskaper i alla fall bidra till viss handlingsberedskap.

Christer Nordlund

Ödets teater. Ödesföreställningar i Sverige vid 1700-talets början

Andreas Hellerstedt

NORDIC ACADEMIC PRESS, 2009, 264 s.

År 1700 bröt det stora nordiska kriget ut. Kriget och de farsoter och umbäranden som kom att följa i dess spår ställde det svenska samhället inför väldiga utmaningar. Inte minst innebar kriget en kulturell kris. Hur kunde Gud tillåta all denna ondska? Varför hade svenskar, Guds utvalda folk, drabbats av sådana olyckor? Det är mot denna bakgrund av hotande meningsförlust som idéhistorikern Andreas Hellerstedt i avhandlingen *Ödesföreställningar i Sverige vid 1700-talets början* tecknar tidens föreställningsvärld.

I blickfånget står ödesföreställningarna, Hellerstedts analytiska samlingsbeteckning för begreppen försyn, öde och lycka, eller *providentia*, *fatum* och *fortuna*. Begreppen relateras, på såväl individuell som samhällelig nivå, till politiken i allmänhet liksom de svenska motgångarna i kriget i synnerhet. Hellerstedt vill undersöka dessa begrepp vilka han menar var centrala för den tidigmoderna människan, och han vill göra det utifrån hennes egen föreställningsvärld. Med denna historiserande ansats lyckas han med den äran. Hellerstedt studerar i ordets bästa mening historien framlänges. Avhandlingens egentliga undersökningsperiod, 1700–1721, är här att betrakta som slutet på en mycket längre tidslinje, där föregående epoker blir till en självklar och integrerad del av det tidiga 1700-talets föreställningsvärld. Detta förtroliga handlag med ofta mycket långa och komplexa religiösa och filosofiska traditioner betraktar jag som en av avhandlingens allra mest förtjänstfulla sidor. *Ödets teater* är därtill en välskriven doktorsavhandling. Resonemangen är kort och klart formulerade – brödtextern uppgår till knappt 200 sidor.

Hellerstedt utgår i sin analys ifrån fyra tydligt avgränsade problemkomplex, vilka behandlas i lika många kapitel. I kapitlet ”De rörliga tingens ordning” undersöker och tillbakavisar Hellerstedt uppfattningen som har förekommit i tidigare forskning att ödet eller lyckan skulle ha använts som en syndabock i de fall då det inte gick att kritisera Gud eller överheten. I ”Genom ett öde” är det frågan om hur motgångarna i kriget kunde göras begripliga genom ödesföreställningarna som står i fokus. Här knyter Hellerstedt på ett mycket övertygande sätt an till tidigare forskning, till exempel om Sverige som ett nytt Israel. Kriget var ett gudomligt straff som det svenska folket själv hade ådragit sig. Med cyklisk förutsägbarhet kom svenskarna, liksom före dem också andra stora folk, att glömma sina gamla dygder och börja leva gudlösa liv. Det tredje empiriska kapitlet, ”Dygdens svärd”, uppehåller sig kring hur människan kunde påverka sitt eget öde. Avgörande för detta var att lita till dygden – *virtus* – inte minst som en manlig

stoicism, snarare än till den kvinnliga, lynniga och flyktiga lyckan – fru Fortuna. Att försöka balansera på Fortunans klot var varken en hållbar eller legitim form av lycka. Slutligen tecknas i ”Att kryssa mellan Scylla och Charybdis” gränserna för vad som var tillåtet – och möjligt – att uttrycka. Bland annat tillbakavisar Hellerstedt den ofta svepande karaktäriseringen av att dåtidens människor, däribland Karl XII själv, skulle ha varit präglade av fatalism. Det förelåg alls inte någon motsättning mellan en kristen tro på försynen och en aktivistisk hållning, i förlängningen grundad i övertygelsen om människans fria vilja.

Teoretiskt och metodologiskt hämtar Hellerstedt inspiration från strukturfunktionalismen och den historiska antropologin. Detta får honom att söka efter ödesföreställningarnas funktion, alltså att försöka förstå när, var och hur dessa kom att användas, liksom efter en kulturell logik. Han försöker också sätta in föreställningarna och dess funktioner i den symbol- eller berättelsestruktur i vilka de ingick. Som angreppssätt fungerar detta ramverk väl.

Hellerstedts frågeställningar tar spjörn i ett antal olika forskningslägen. Irlo Kajanos tes om fru Fortuna som en syndabock för Gud har redan nämnts. Ett annat är Bo Lindbergs kritik av Gerhard Oestreichs teori om nystoicismens stora betydelse för den starka statens framväxt, en kritik som Hellerstedt ansluter sig till. Stoicismen hade sin huvudsakliga betydelse på det personliga snarare än på det politiska planet.

Avhandlingens empiri består av två olika typer av tryckt källmaterial. För det första har Hellerstedt använt sig av ett doktrinärt religiöst, politiskt- och moralfilosofiskt material. Särskilt värdefullt är det omfattande, och av den tidigare forskningen i huvudsak ouppmärksammat, dissertationsmaterial som Hellerstedt har studerat. Den andra typen av källmaterial är det rika och sedan tidigare uppmärksammat brev- och dagboksmaterialet från kriget, genom vilket det blir möjligt att komma verkligen nära människorna och deras föreställningsvärldar. Den stora variationen källor skänker avhandlingen en slagkraft

tig bredd. Argumentationen när Hellerstedt kan visa på hur ödesföreställningarna går igen i så olika typer av material är mycket övertygande. Samtidigt är han uppmärksam på faran att hemfalla till att enbart försöka bekräfta strukturen. Han stannar ofta lyhört upp för att vända och vrida på dissonanta textpassager.

Hellerstedt har som synes ett dubbelt syfte. Han vill undersöka ödesföreställningarna både i den lärda kursen och i människornas förståelse av det egna livsödet. Min huvudsakliga kritik rör frågan om i hur stor utsträckning hans källmaterial svarar mot detta senare syfte. Här skulle jag gärna sett en mer ingående diskussion kring materialets representativitet och räckvidd. Tidvis riskerar brev- och dagboks materialet att hamna väl långt i bakgrunden. Detta är givetvis en följd av att dessa texter inte diskuterar ödesföreställningarna på ett lika elaborerat sätt som de lärdes dokument gör. Här kunde emellertid Hellerstedt tydligare och fortloppande diskuterat när analysen främst grundar sig på den ena eller andra typen av material. Så är det inte alltid helt klart hur tungt analysen exempelvis vilar på djupstudierna av framför allt Curtius Alexandergestalt, Simon Isogaeus *Carla Seger-Skiöld* och Henning Johann Gerdes *Theatrum Fati Svetici*. Vidare: Vad innebar kravet på att det doktrinära materialet skulle vara renlärigt i politiskt och teologiskt hänseende? Det är en fråga om censur som Hellerstedt endast snuddar vid. Och vilka återverkningar får det på studiens anspråk att analysen av brev- och dagboks materialet huvudsakligen baseras på ett fåtal män från samhällets allra översta skikt?

Denna kritik förtar dock inte det övergripande värdet av avhandlingens synnerligen intressanta resultat. *Ödets teater* är en mycket gedigen empirisk avhandling, oundgänglig för alla som vill försöka förstå de tidigmoderna ödesföreställningarna och hur dessa kom att begripliggöra den kris som drabbade det svenska samhället i början av 1700-talet.

Erik Bodensten

Komediant och riksförädare. Handskriftcirkulerade smädeskrifter mot Gustaf III

Annie Mattsson

SKRIFTER UTGIVNA AV LITTERATUR-
VETENSKAPLIGA INSTITUTIONEN VID
UPPSALA UNIVERSITET 45, 2010, 411 S.

I samband med statskuppen 1772 förklarade Gustaf III alla grundlagar som stiftats i Sverige mellan åren 1680 och 1772 för upphävda. Detta inkluderade även tryckfrihetsförordningen från 1766, vilken introducerade offentlighetsprincipen och avskaffade förhandscensuren på alla områden utom det teologiska. Tryckfrihetsförordningen 1766 hade följts av en formlig explosion av tryckta skrifter som torgförde olika åsikter kring skilda ämnen – bland annat med kritik mot kungen och mot hur riket styrdes.

Den upphävda förordningen ersattes av Gustaf III:s nya tryckfrihetsförordning från 1774. Den nya bestämmelsen innebar kraftiga inskränkningar i tryckfriheten med det omedelbara resultatet att mängden tryckta pamfletter och skrifter ebbade ut. Möjligheterna att i tryck sprida kritik mot kungen och statsstyrelsen minskade härigenom markant. En väg runt den åtstramade tryckfriheten var att i stället för tryckta texter använda handskrifter som cirkulerades och reproducerades av läsarna själva. På så vis kunde kritik mot kungen fortsätta att spridas trots de hårdare reglerna.

Många av de handskrifter som cirkulerade i Sverige under slutet av 1700-talet innehöll kritik mot Gustaf III. De hade vanligen en ironisk ton med syfte att kritisera och häna kungen. Dessa så kallade smädeskrifter utgör undersökningsobjektet för Annie Mattssons doktorsavhandling *Komediant och riksförädare*. Mattsson vill visa hur dåtidens smädesförfattare kunde utnyttja den blomstrande handskriftskulturen för att föra fram sin kritik mot kungen.

Syftet med avhandlingen är att rekonstruera det kommunikationssystem som handskrifterna utgjorde under Gustaf III:s tid. Mattsson vill lyfta fram det hon kallar en till stor del

bortglömd kommunikation, alltså hur cirkulerandet av handskrifterna bidrog till att sprida politiska åsikter – för och emot Gustav III. Denna kommunikation likställs i avhandlingen med den politiska kulturen, vilken Mattsson definierar som dåtidens politiska praktik. Avhandlingens syfte har sin bakgrund i att smädeskrifterna tidigare endast undersökts sporadiskt, framför allt i Niclas Areskogs licentiatavhandling från 1999, och Mattsson vill lyfta fram vad hon kallar ett försummat källmaterial. Hon konstaterar riktigt att dessa skrifter utgjorde en del i en livlig politisk diskussion under tidsperioden och därför förtjänar att undersökas närmare. Själva definitionen av en smädeskrift håller Mattsson ganska öppen, men skriver bland annat att det ska vara ett verk av ”oppositionell karaktär som riktar sig mot kungen” (s. 19).

Avhandlingen utgör inte någon fullständig kartläggning av de smädeskrifter som gavs ut, en sådan uppgift vore, som författaren skriver, allt för omfattande. I stället baseras studien på ett urval av 120 smädeskrifter vilka förtecknas i en bilaga. Dessa texter har Mattsson med hjälp av olika förteckningar lokaliserat i varierande antal exemplar på arkiv i Sverige och i Finland. De mest sprida texterna är bevarade i ett 40-tal kopior, medan några av texterna endast finns i litet antal. Av de lokaliserade texterna har elva valts ut för djupare analyser. Dessutom redovisas i en separat bilaga ytterligare 31 texter som haft relevans för avhandlingens analys men som inte direkt kan definieras som smädeskrifter.

Avhandlingens empiriska genomgång utgörs huvudsakligen av djupanalyser av de elva utvalda texterna. Genomgången av materialet bygger på tre delar: Först kommer en mediehistorisk analys där de handskrivna smädeskrifterna sätts in i dåtidens medielandskap och frågor om texternas distribution, dess avsändare och mottagare analyseras. Här efter följer en retorikanalys som tar fasta på texternas språk och argumentation. Avslutningsvis görs en idéanalys där skrifternas innehåll sätts i relation till tidens idéströmningar.

Jag vill särskilt framhålla Annie Mattssons mediehistoriska analys. Användandet av handskrivna pamfletter och andra handskrivna

texter var ett viktigt medium som inte försvann bara för att tryckpressen började begagnas. Det är vanligt att informations spridning under tidigmodern tid analyseras utifrån ett teknikdeterministiskt perspektiv, men Mattssons avhandling visar tydligt hur handskrivet material spelade en viktig roll också under 1700-talets slut. I detta sammanhang blir inventeringen och förteckningen över de 120 smädeskrifterna, trots att den inte utgör en fullständig lista, ett betydelsefullt bidrag till vår förståelse för hur subversiv information kunde spridas i en tid långt före internet och twitter.

Ett par invändningar kan emellertid också resas mot avhandlingen. För det första är textens struktur ett problem. Mattsson presenterar sina utgångspunkter för undersökningen på ett sådant sätt att hennes resultat framstår som mindre överraskande. Det gäller bland annat den omfattande bakgrunden i kapitel 2 där det redogörs för dåtidens mediala landskap. Avsnittet är välskrivet men föregår i vissa delar undersökningens resultat. Det är synd, att något mer hålla på resultaten till avslutningen hade givit texten mer tyngd.

För det andra måste frågan ställas huruvida djupanalyser av endast elva texter kan säga något mer generellt om hur kritik mot kungamakten framfördes under Gustaf III:s tid. Här kan möjligen föreligga en disciplin skillnad mellan historiker, och litteraturvetare. För egen del hade jag hellre sett en bredare analys av fler texter än den sortens djupanalyser som Mattsson gjort. Ett sådant tillvägagångssätt hade kunnat ge mer tyngd åt resultaten och genererat andra och fler svar. Det hade varit välkommet, inte minst med tanke på att Mattsson själv har som uttalat mål att med undersökningen ”bidra till den politiska historiskrivningen” (s. 18). Denna invändning bottenar också i det faktum att avhandlingens problematisering är något oklar. Förutom syftet att rekonstruera det kommunikationssystem som handskrifterna utgjorde, finns ingen tydlig forskningsfråga, och det kan möjligen vara det som förvirrar läsaren.

De invändningar som berörts ovan förtar dock inte intrycket av att det är en gedigen doktorsavhandling kring ett intressant ämne. Annie Mattsson har genom att studera smä-

deskriptionerna mot Gustaf III undersökt ett källmaterial som inte tidigare varit föremål för mer omfattande studier. Avhandlingen bidrar därför med ny och värdefull kunskap kring hur och på vilket vis kritiken mot kungamakten spreds under slutet av 1700-talet.

Magnus Linnarsson

War and Peace in Transition. Changing Roles of External Actors

Karin Aggestam och Annika Björkdahl (red.)

NORDIC ACADEMIC PRESS, 2009, 206 s.

Karin Aggestams och Annika Björkdahls antologi, *War and Peace in Transition. Changing Roles of External Actors*, är resultatet av en konferens anordnad av Freds- och konfliktvetenskap vid Lunds universitet i oktober 2008, på temat externa aktörers förändrade roller och villkor i modern konflikt hantering. Antologin kan placeras mitt i det sedan kalla krigets slut kraftigt expanderande forskningsläget om krigets och fredens skiftande förutsättningar och förhållande till varandra. Studier visar att väpnade konflikter nu för tiden oftare är inbördeskrig snarare än de mer "traditionella" uppgörelserna mellan stater. På så vis har det statliga våldsmonopolet utmanats och uppluckrats; dagens krig utkämpas i allt högre grad av väpnade oppositionsgrupper, legosoldater, krigsherrar, kriminella nätverk, terrorister och frihetskämpar än av nationella arméer. Aggestam och Björkdahl konstaterar således i sitt inledande kapitel att denna förändring av krigets förutsättningar också i hösta grad påverkar förutsättningarna för fred, fredsmäklare och hantering av konflikter. För samtidigt som ökningen av antalet typer av aktörer i dagens konflikthärdar tenderar att göra dessa svåröverblickade och komplexa, är de olika potentiella konfliktlösarna också många.

En viktig poäng som Aggestam och Björkdahl inledningsvis gör är att "den liberala demokratiska freden", baserad på fredlig kon-

fliktlösning, politisk representation, skydd av mänskliga rättigheter och minoriteter, har en närmast hegemonisk ställning. Detta medför att alternativa och lokala förståelser av fred och konfliktlösning ges litet eller inget utrymme i förhandlingar. Här ligger själva utmaningen, dels för vetenskapssamhället som behöver teoretisera mer kring konflikt hantering och dels för dagens fredsmäklare, det vill säga de externa aktörer som bokens titel syftar på. Vem som ska hantera och försöka lösa konflikthärdar och med vilka medel det ska ske är en öppen fråga. Avspänningen i samband med Sovjetunionens fall har givit det tidigare kompromissbetonade och ofta lamsagna FN större möjligheter att ingripa mer robust i konflikthärdar. Samtidigt har kalla krigets slut också inneburit att en rad regionala organisationer eller allianser (som till exempel EU, AO eller NATO) givits ökade möjligheter att ta på sig konflikt hanteringsuppdrag. Utöver frågor om vem som kan eller bör ta ett övergripande ansvar finns naturligtvis frågor om hur och med vilka medel konflikter ska hanteras. Efter att ha tecknat dessa klara men komplexa problem, som de externa aktörerna står inför lämnas resten av boken åt de bidragande författarna att genom fallstudier teoretisera kring och diskutera delar av problematiken.

De två följande kapitlen, av Anna Leander respektive Joachim Berndtsson, diskuterar privatiseringsprocessen, huvudsakligen inom den västerländska militären, eller vad som inte sällan refereras till som "legosoldaternas återkomst". I sitt bidrag tittar Leander närmare på hur diskussionerna kring möjliga sätt att reglera denna verksamhet för fokus från den, enligt Leander, mer relevanta frågan om hur en reglering skulle kunna se ut och vad den skulle fylla för nytta. Berndtsson undersöker de organisatoriska och institutionella problem som uppkommer, inte minst hos den stat som hyser eller anlitar privata säkerhetsfirmor. Berndtsson menar att analysen av den komplicerade relationen mellan en stats civila och militära institutioner måste göras med hänsyn till de privata säkerhetsfirmorna.

Kersti Larsdotter undersöker det militära ingripandet på operativ nivå, det vill säga

på den nivå där de fredsbevarande militärerna faktiskt arbetar och möter lokalbefolkning såväl som kontrahenter. Larsdotter exemplifierar med att titta på de mycket olika sätt varpå de tyska och brittiska truppbidragen till den internationella insatsen i Afghanistan arbetade. Larsdotters poäng är att själva tillvägagångssättet som militären faktiskt arbetar med på en operativ nivå har betydelse för hur en mission mottas och därmed uppfattas som effektiv eller ineffektiv.

Maria Småbergs artikel bryter på sätt och vis med övriga författares genom sitt nedslag i det tidiga 1900-talet. I ett bidrag om Alma Johansson som blev vittne till det armeniska folkmordet 1915 får vi följa en kvinnas kamp för att väcka uppmärksamhet kring våldet och kriget som en tragedi för de civila och oskyldiga. I en tid då krig i retoriken och massmedia till överväldigande del enbart beskrevs i termer av manlig heroism blir konstrasterna mot det civila lidandet tydliga. I anknytning till Larsdotters bidrag kan man konstatera att civilt lidande och militärt uppträdande har fått en allt mer framträdande roll i hur en konflikthantering normativt bedöms, inte minst av massmedia.

Konflikthantering är emellertid inte synonymt med militär inblandning och flera av bokens kapitel behandlar den externa aktören i medlarens skepnad. Kristine Höglund och Isak Svensson söker exempelvis svaren på varför Norge blev involverat i medlandet i inbördeskriget på Sri Lanka och på vilket sätt medlingen artade sig. Fallet visar att ett litet men resursstarkt land som Norge kan uppfattas som en engagerad och neutral medlare. Samtidigt visade sig samma litenhet vara ett hinder för att i praktiken bära tillräcklig auktoritet vid förhandlingsbordet.

En potentiellt betydligt mäktigare extern aktör är det EU som Michael Schulz diskuterar i sitt antologibidrag. Schulz undersöker EU:s roll som fredsmedlare i Israel–Palestina-konflikten. Schulz ger en snabb genomgång av EU:s bidrag till en lösning på konflikten genom att se inte bara till det politiska medlandet utan även till EU:s försök att finna lösningar på lägre organisatorisk nivå och gräsrotsnivå.

EU:s strävan att bli en inflytelserik aktör i Israel–Palestina-konflikten har emellertid hämmats av Israels och USA:s misstänksamhet mot vad de uppfattar som en alltför pro-palestinsk aktör. Schulz understryker också att EU:s fokus på den högsta politiska nivån tagit resurser från det fredsbyggande arbetet på gräsrotsnivå där EU kunde varit mer involverat och även mer framgångsrikt.

Birger Heldt ställer sig frågan om det trots den stora typvariationen av konflikter och konflikthantering går att finna generella mönster i statistiska data. Heldt visar hur möjligheterna att undvika att en politiskt känslig situation övergår i våld ökar om rätt typ av medling kan sättas in vid rätt tillfälle och i rätt ordning.

Sammantaget ger Aggestams och Björkdahls antologi en god ingång till konflikthanteringsfältets många problem och utmaningar. Med tydlighet visar forskarna att dessa inte enbart finns i form av problem kring strategier och praktisk implementering utan även i högsta grad i form av teoretiska och empiriska utmaningar för forskarna. Flertalet av antologins författare uppmanar till vidare forskning kring sina respektive teman och flera av dem har även skrivit utförligare om dessa i egna monografier. Eftersom fältet är stort och svåröverblickbart lämnas läsaren med många frågor om konflikthantering och dess externa aktörer. Detta är givetvis ofrånkomligt samtidigt som det är en medveten utgångspunkt för redaktörerna. Med fortsatt fokus på utmaningar för externa aktörer som konflikthanterare föreslår Aggestam och Björkdahl avslutningsvis att olika faser i inblandningen (*challenges of entry*, *challenges midway* och *challenges of exit*) skulle kunna utgöra en fruktbar uppdelning för att hantera det breda forskningsfältet. Man kan givetvis också tänka sig flera andra. Den som är intresserad av internationell konflikthantering, militär såväl som civil, kommer att finna antologin intressant.

Andreas Tullberg

Att bo granne med ondskan. Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen

Klas Åmark

BONNIERS, 2011, 711 s.

Klas Åmarks bok *Att bo granne med ondskan* har i dagspressen fått mycket beröm, och den förtjänar beröm. Åmark deltog i det stora SU-AV-projektet (SUAV = Sverige under andra världskriget) och skrev då *Makt eller moral: svensk offentlig debatt om internationell politik och svensk utrikes- och försvarspolitik 1938–1939* (1973). År 2000 gav regeringen på statsminister Göran Perssons initiativ ett uppdrag till svenska historiker att forska om *Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen* och något senare blev Klas Åmark koordinatör för forskningsprogrammet. Detta projekt, som fick 20 miljoner kronor, har resulterat i mycket forskning och många böcker. Vad som hittills saknats är en syntes av de nya forskningsresultaten, något vi nu får genom Åmarks bok. Här finns dock en dubbel målsättning som kan vara något förvirrande. Boken är en syntes såväl av forskningen om Sverige under andra världskriget överhuvudtaget, som av den forskning som kommit till genom uppdraget från år 2000.

Åmark ser sin bok som ett exempel på populär vetenskap mer än som populärvetenskap. Han utgår från att läsarna kan den relevanta historien i stort och har därför valt en tematisk uppläggning, inte en kronologisk. Sedan han gett vissa basfakta om nazismen, Nazityskland och Förintelsen låter han boken sönderfalla i fyra delar: 1. Sveriges relationer till Nazityskland, 2. Kultur och ideologi, nazism, rasism och antisemitism, 3. Svensk flyktingpolitik, och slutligen 4. Neutralitetens moraliska dilemma.

Hitler är givetvis en viktig person när man skriver om nazismen, Nazityskland och Förintelsen. Jag tycker nog att Åmark undervärderar honom när han skriver (s. 46): "Hitler förenade viss talang – han hade bland annat ett mycket gott minne för detaljer och en förmåga att förstå det väsentliga i nya situationer –

med extrem diletterism. Han var en medioker och professionellt inkompetent person som av omständigheterna förts fram till toppen." Enligt min uppfattning kan man inte förneka att Hitler hade mycket av karisma, kanske svårt för oss att idag förstå, men vi sitter ju med facit. Dessutom talar Åmark långt senare om "Hitler och hans karismatiska ledarstil" (s. 290).

När Åmark beskriver sin uppgift (s. 29) markerar han att han inte intresserar sig för problematiken kring avstegen från neutralitetsvägen, utan för frågan vilka konsekvenser Sveriges handlande fick för krigsutvecklingen i stort. Därmed säger han sig bli särskilt intresserad av handelspolitiken. Här gör dock Åmark sin bok mindre intressant än vad den är. Visst är handelspolitiken viktig, men den fick ju en grundläggande behandling redan 1974 av Martin Fritz. Åmark tar utöver de handelspolitiska relationerna med Tyskland även upp de politiska relationerna samt de aspekter som framgår av den tidigare nämnda fördelningen av boken. Generellt kan sägas att det är viktigt att sätta in Sverige i det allmäneuropeiska sammanhanget, men det är också mycket viktigt att undersöka vad kriget gjorde med Sverige och svenskarna.

När Åmark drar ut linjer över den studerade tidsperioden vill jag sätta frågetecken. Han säger att Rickard Sandler företrädde en försiktig politik gentemot Nazityskland. Sandler kunde vara nog så tuff, och tyskarna tyckte att det var skönt att han lämnade posten som svensk utrikesminister. Åmark skriver att det gick en klar linje från Rickard Sandler till Per Albin och att vi under krigets sista år kan se "början till den moraliska utrikespolitik som skulle göra Sverige världsberömt". Jag tycker att vi i stället kan se en linje från den uppfattning som uttrycktes av Per Albin Hansson och Per Edvin Sköld åren 1940–42 om att Sverige inte bör ta ställning i det rådande stormaktskriget till uppfattningen uttryckt av Ernst Wigforss och Östen Undén i slutet av 1940-talet att Sverige står lika långt från USA som från Sovjetunionen.

Klas Åmark drar givetvis nytta även av ny tysk forskning som berör ämnet, bland annat av Götz Aly och Sven Radowitz. Dock har han en formulering som strider mot Alys generella tes: "Diktaturstaten behövde inte bry sig om

civilbefolkningens behov, lidande och missnöje” (s. 201). Men Hitlerstaten brydde sig, den försökte hålla den tyska civilbefolkningen på gott humör genom bland annat utsugning av de ockuperade länderna. Det är bra att Åmark lyfter fram Radowitz avhandling *Schweden und das "Dritte Reich"*, där författaren framhåller att det inte fanns några konkreta tyska anfallsplaner och att det redan vid årsskiftet 1941/42 blivit praktiskt taget omöjligt för Nazityskland att anfälla Sverige. Det bör emellertid tilläggas att dåtida svenska beslutsfattare inte hade den kunskap om det tyska läget som idag finns och att Hitler var en svårbedömd motståndare.

Åmark ställer frågan om varför den svenska regeringen inte gjorde något för att hjälpa Europas judar, när det sedan hösten 1942 fanns tillförlitlig information om den pågående förintelsen. Frågan är dock felaktigt ställd, ty just hösten 1942 ändrades den svenska politiken mot förföljda judar. Det som ledde till den förändrade svenska politiken var att förföljelsen nu utsträcktes till norska judar. Känslan för broderfolket ledde till att svenskarna även började inse vad som hände med judarna på kontinenten. Paul A. Levine har skildrat detta, men sett det som en omsvängning inom det svenska utrikesdepartementet. Av stor betydelse var emellertid ett antal predikningar vid adventstid 1942 av främst Gustaf Aulén och Olle Nystedt, vilka blev allmänt kända genom utsändning i radio och publicering. Förmodligen har det under 1900-talet inte hållits viktigare predikningar än dessa. Detta mitt uttalande har för övrigt av Anders Jarlert sagts vara höjden av panegyrik (*Kyrkohistoriska omvärderingar*, 2005), men än så länge ser jag ingen anledning att dra tillbaka den värderingen.

Det är bra att Åmark lyfter fram flera kvinnor som var aktiva i hjälparbete, men det är förbluffande att han inte då nämner Britta Holmström, vars insatser blivit särskilt bestående. Bakom mitt påstående ligger emellertid varken enbart eller huvudsakligen Lunda-patriotism. Britta Holmström fick i samband med Münchenkrisen 1938 en uppenbarelse att hon skulle hjälpa Tjeckoslovakiens judar, och hon startade Praghjälpen, som blev IM, vilket först uttyddes Inomeuropeisk Mission, senare

Individuell Människohjäl. Denna hjälpverksamhet innebar det för 1930-talet nya att hjälp gavs utan hänsyn till politisk och religiös tillhörighet.

Svenska bedömningar av hur kriget skulle sluta var självfallet viktiga. Åmark talar om att man på senhösten 1942 eller sommaren 1943 började tro på en allierad seger. Frågan har tidigare behandlats i en uppsats av Klaus-R. Böhme, 1992, vilken Åmark inte nämner. Där beskrivs att den biträdande chefen för UD:s politiska avdelning Ragnar Kufin redan den 12 mars 1942 lade fram en promemoria, vilken delgavs de högre tjänstemännen inom departementet och cheferna för de viktigaste beskickningarna. Där underströk han att man dittills ständigt överskattat Tysklands militära styrka och underskattat Sovjetunionens. Även om det – vilket var troligt – under 1942 åter skulle bli en tysk offensiv, skulle Tyskland inte kunna krossa den sovjetiska krigsmakten. Han trodde på en under två till tre år avtagande tysk kampkraft, vilken skulle leda till att Tyskland kom under sovjetisk dominans. Den sovjetiska krigsmakten skulle behärska Tyskland fram till ungefär Elbe, och hegemonin i Centraleuropa övergå från Tyskland till Sovjetunionen.

Som nämnts diskuterar Åmark i bokens sista delavsnitt moraliska aspekter på svensk politik under andra världskriget. Bokens två sista meningar lyder: "[Svensk] politik har bidragit till att förhållandet mellan Sverige och Nazityskland lever som ett olösligt moraliskt dilemma för svensk demokrati. Bor man granne med ondskan räcker det inte för en demokrati att tåla." Men tidigare i boken friskriver Åmark Sverige från ansvar för förintelsen. Icke-handling leder enligt Åmark inte till medansvar (s. 664). Själv menar jag att Sveriges ansvar låg i att landets gränser så länge var stängda för dem som behövde komma från det nazistiska Europa. Det var fel på den svenska flyktingpolitiken liksom på den svenska presspolitiken. Fick man inte skriva om vad som hände i nazistiska fångelser eller med Europas judar så kunde svenskar undantränga det hjälpbehov som fanns.

Ambivalensen till svensk politik under kriget har funnits också på högsta politisk nivå. När Göran Persson invigde den för-

sta förintelsekonferensen år 2000 sade han att svenska myndigheter misslyckades i att fullfölja sina plikter under världskriget, och att det var ett moraliskt och politiskt ansvar som svenskarna fick bära. Fem år senare, när Göran Persson var i Moskva och deltog i firandet av 60-årsminnet av den tyska kapitulationen, hävdade han att det inte fanns något handlande under kriget som svenskarna behövde be om ursäkt för.

Det bör understrykas att Klas Åmark är personlig i sin beskrivning av Sverige under andra världskriget. Detta är en fördel, och det gör det lätt att vara personlig när man skriver om boken.

Sverker Oredsson

Mörkrets hjärta i klassrummet. Historieundervisning och elevers uppfattningar om förintelsen

Bo Persson

FORSKARSKOLAN I HISTORIA OCH HISTORIEDIDAKTIK, LUNDS UNIVERSITET/
MALMÖ HÖGSKOLA, 2011, 160 s.

”Vi lever fortfarande i förintelsens skugga.” Så uttrycker den ungerske författaren och Auschwitzöverlevaren Imre Kertesz det faktum att minnet efter, och berättelsen om, förintelsen är tydlig i den europeiska historiekulturen. Inte minst tydligt visar sig detta i skolans kurs- och ämnesplaner i historia. Myndigheten Forum för levande historia är ytterligare ett uttryck för hur samhället betonar att ungdomar ska undervisas om förintelsens och andra folkmords faser. Detta undervisningsuppdrag är en utgångspunkt för *Mörkrets hjärta i klassrummet*, den licentiatuppsats som Bo Persson har skrivit inom ramen för Forskarskolan i historia och historiedidaktik vid Lunds universitet och Malmö högskola.

Persson betonar lärares kunskaper om det problematiska i att förmedla ett innehåll som omfattar folkmord. Historielärare ställs inför stora utmaningar när det gäller att balansera historiska fakta med en undervisning som

också har till uppgift att fostra och därför bär tydliga moraliska förtecken. Undersökningen placeras in i det tämligen obeforskade utrymme som finns mellan undervisningens avsändarsida i form av kursplaner och läroböcker å den ena sidan och vad eleverna faktiskt lär sig å den andra. Den övergripande forskningsfrågan behandlar hur olika typer av undervisning om förintelsen påverkar elevernas uppfattning om densamma. En andra fråga avser hur undervisning om förintelsen påverkar elevernas uppfattning om historia i allmänhet. Bo Perssons licentiatuppsats beskriver ett försök i vilket en gymnasieklass har delats in i tre grupper som har fått arbeta med arbetsområdet förintelsen utifrån olika undervisningstyper. I en av dessa undervisningsstrategier används tidslinjer, vilket innebär att eleverna har mött en undervisning som betonar kronologi och processer. En andra typ betonar historiska berättelser med tydliga aktörer. Även denna grupp har mött ett processorienterat och genetiskt perspektiv på historia. Den tredje undervisningsgruppen har arbetat med källor och för denna grupp har ett processuellt och genealogiskt perspektiv varit kännetecknande.

Elevernas reception studeras genom en mångfald av metoder, såsom enkäter före och efter den tre månader långa projektperioden, intervjuer, skriftliga reflexioner kring en film samt elevtexter om tiden fram till respektive efter förintelsen. Mångfalden är en styrka. Författaren kommenterar dock inte frågan om metod, varför en viss metod valts och huruvida en kontrollgrupp har använts.

Svaren analyseras i ljuset av Denis Shemilts teoretiska progressionsmodell *event-space*, som kan användas för att hantera och strukturera elevers förmåga att förhålla sig till det förflutna. Elevernas svar och resonemang placeras in på olika nivåer i modellen. Progressionen i modellen löper genom sex stadier, från en mycket rudimentär nivå till en högsta och kaleidoskopisk nivå som belyser flera perspektiv, både i tid och rum.

När det gäller undersökningens resultat konstaterar Persson att det råder tydliga samband mellan undervisningsform och elevernas uppfattningar om förintelsen liksom om historia i allmänhet. Vidare stärks det genetiska per-

spektivet bland elever som arbetat med tidslinjer och berättelser. Hos elever som undervisats främst ur processuella och genetiska perspektiv finns också resultat som bryter mönstret: De elever som arbetat med tidslinjer stärker sin uppfattning om perspektiv relaterade till berättelser och de som arbetat med berättelser stärker sin uppfattning om en historia som kan förankras genom tidslinjer. Elevgruppen som arbetat med källor, i form av strukturella och genealogiska perspektiv befäster uppfattningen att dessa perspektiv är viktiga och centrala.

Trots försök med olika undervisningsformer som innebär riktade perspektiv visar författaren att det också finns avvikelser där elevsvaren inte korrelerar med undervisningen. I de avvikelser som eleverna uppvisar identifierar Bo Persson dessa gemensamma drag: 1) de har ett genetiskt perspektiv, 2) de innehåller förlopp som inte sträcker sig fram till nutid och 3) de använder orden berättelser och/eller människor.

En tolkning av detta är att det i vår historiekultur uppenbarligen råder en uppfattning om att historia är kronologi, att historia utspelade sig förr och att aktörer i historiska berättelser är centrala. Dessa tre drag indikerar att en, för att tala med Sven Södring Jensen, objektivistisk och klassisk uppfattning är djupt rotad hos eleverna.

Ett problem i praxisnära forskning, som syftar till att undersöka eller mäta receptionen hos elever i form av genomslag, ökade kunskaper eller förändrade uppfattningar, är att undersökningen är svårt att isolera. Historieförmedlingen i samhället, inte minst genom media, påverkar ständigt. Också inom skolans vägar påverkar olika sätt att undervisa och olika perspektiv integreras snarare än renodlas. Detta problem är tydligt även i Bo Perssons licentiatuppsats. De tre undervisningsformerna tidslinjer, berättelser och källor överlappar emellanåt och flera av de perspektiv som undersöks har gemensamma beröringspunkter. Detta visar sig inte minst genom att de elever som mött undervisning som betonar tidslinjer allt mer värderar berättelser och de elever som mött berättelser allt mer värderar tidslinjer. Bo Persson uppsats är, denna methods-

vaghet till trots, ett värdefullt och välkommet tillskott till såväl den historiedidaktiska forskningen som till historielärares didaktiska kunskaper. Undersökningens teoretiska förankring kan fungera som en kunskapsbas för lärare som vill systematisera och reflektera över sin undervisning. Dessutom är resultaten av intresse när det gäller den hittills eftersatta forskningen kring hur historieundervisningen äger rum i praktiken och vilka resultat den kan ge.

Niklas Ammert

Historiebruk kring Nådendal och den kommemorativa anatomien av klostrets minnesplats

Eva Ahl-Waris

SOCIETAS SANCTAE BIRGITTAE, 2010, 328 s.

Tanken med denna avhandling är att granska minneskultur som historiebruk i fallet Nådendals kloster. Den övergripande frågeställningen lyder: "vilka aspekter på historiebruk kan skönjas gällande Nådendals klosterlämningar under 1800- och 1900-talet?" Eftersom studieobjektet är en gammal nött ruin låter det kanske inte så spännande men det är det. I själva verket är detta ett viktigt bidrag till forskningen om kulturarvets idéhistoria.

Avhandlingen driver två teser. Den första är att klosterlämningarna i fråga har framställts och fått mening som ett "politiskt brohuvud mot väst": som en symbol för en västorienterad historiesyn, en tusenårig kristen lärdomstradition och en allmänt svenskvänlig hållning. Detta i kontrast till det i Finland parallella intresset för landets fornborgar, som istället har förknippats med en mer krigisk och fennomansk historiesyn. Den andra tesen är att den främste företrädaren för denna västvänliga minneskultur – finansmannen, tidningsredaktören och kulturmeccenaten Amos Anderson – engagerade sig i Nådendals öde på grund av ett personligt intresse för den svenska Birgittatraditionen i allmänhet och för ekumenisk högkyrklighet i synnerhet, inte för att han vurmade för katolicismen.

Metodologiskt genomförs dekonstruktionen av klosterlämningarnas karriär som kulturarv som en trestegsraket: Först granskas hur minnesplatsen skapades och visualiserades av krönikörer, medeltidsforskare och lärda föreningar, och hur den på ett tidigt stadium sattes i relation till Finlands historia och allmänna nationaliseringsprocess. Därefter undersöks hur platsen fick en egen minneskultur och blev en arena för historiebruk och uppfunna traditioner, och slutligen hur traditionerna fördes vidare genom firandet av jubileeer och andra minnespraktiker. Den undersökta tidsperioden är ansevärd, från de äldsta kända beskrivningarna av klostret från 1600-talet till nutidens muminland, vilket ger avhandlingen en *longue durée*-karaktär. Empiriskt och analytiskt ligger emellertid huvudfokus på perioden 1860–1950, och särskilt på mellankrigstiden då Anderson och hans förbundna var verksamma.

Angreppssättet är både vetenskapshistoriskt och idéhistoriskt. Såväl akademiska forskare som andra personer som intresserat sig för klosterlämningarna ingår i persongalleriet. Den breda ansatsen är en förutsättning för granskningen av historiebruket, som ofta var publikt och bedrevs av flera olika typer av aktörer på ett växelverkande snarare än linjärt vis. Delar av detta historiebruk – som tagit sig närmast ritualiserade och monumentala former – analyseras vidare som *invented traditions*. Firandet av stora jubileeer med mer eller mindre tydlig anknytning till Nådendal tillägnas ett eget kapitel. Särskilt uppmärksammas Nådendals 500-årsminne 1943, stadens 550-årsminne 1993 och slutligen firandet till minnet av den heliga Birgittas 700:e födelsedag 2003. Kanske har Nådendal fått särskild betydelse just i kristider? Det är i alla fall vad Ahl-Waris föreslår.

Forskningen och historiebruket sätts in i ett vittfamnande sammanhang, som följs längs tre parallella spår: fornforskningens och fornminnesvärdens institutionalisering och professionalisering; den mer allmänna politiska utvecklingen samt den religiöst förankrade verksamheten kring den heliga Birgitta och birgittinerna i stort under den aktuella tidsperioden. Den rika kontexten är onekligen en

styrka. Samtidigt är kontexten i vissa stycken så omfattande att läsaren ibland undrar om det är Anderson eller rent av hela Birgittarörelsen som är det centrala studieobjektet.

Empirin är också omfattande och vittnar om högt ställda ambitioner. Arkivmaterial är inhämtat inte bara från arkiv i Finland utan också från Sverige och Estland, vilket hänger samman med att komparationer görs med utvecklingen i Pirta och Vadstena. Tidigare outnyttjat material i form av brevsamlingar, tal och manuskript har använts. Därtill nyttjas en stor mängd publicerat material, inklusive akademisk prosa och dagspress. Intrycket är att det är ett gediget grundforskningsarbete som ligger bakom och att materialet har behandlats med adekvat källkritisk skärpa. I avhandlingen förekommer också många illustrationer, som utgjort källmaterial. Även landskapet, själva platsen, har tagits i beaktande, vilket är ovanligt i historievetenskapliga sammanhang.

Teoretiskt utgår avhandlingen från att materiella och mentala kulturarv varken är statiska eller givna, utan föränderliga och konstruerade och därmed något som kan analyseras och dekonstrueras likt andra kulturella artefakter. David Lowenthals arbeten om förhållandet mellan kulturarv och historia, och Pierre Noras distinktion mellan historia och kollektiva minnen har därvidlag utgjort viktiga inspirationskällor. Många välkända analytiska begrepp från forskningen om kulturarv och historiebruk diskuteras men Ahl-Waris myntar även ett eget begrepp, *arkeologibruk*, som förtjänar vidare uppmärksamhet. Helt uppennbart är dock att flera av begreppen är mer eller mindre överlappande, vilket ibland gör framställningen snårig. Flera av begreppen och teorierna syftar till att ringa in kollektiva eller publika processer, som föreställda gemenskaper, tankekollektiv och beteenden på gruppnivå. Av detta ser man emellertid ganska lite i avhandlingen. Genomgående är det de individuella aktörerna som står i fokus, även om de länkas till varandra, till diverse föreningar och sociala nätverk. Publiken är också ganska frånvarande, med undantag från skildringen av jubileet 2003.

Avhandlingen tar sin utgångspunkt i ett väl-funnet citat av Anderson, att ”stenarna från det förflutna talar”. Men som Ahl-Waris demonstrerar är förhållandet inte så enkelt. Det kan förvisso tyckas som om stenarna talar sitt tydliga språk men de talar inte av sig själva. De talar det språk som de ges att tala och det språket är delvis politiskt och ofta starkt känslösamt. Ibland har stenarna vittnat om Finlands historiska band till Sverige, ibland till den europeiska historien och ibland till en internationell Birgittarelaterad tradition. De har nyttjats som en existentiell kraftkälla för trötta eller sörjande själar och även som en krass turistmagnet. De har stundom talat högt med flera olika röster, men emellanåt – när intresset för lämningarna sjunkit – har de också varit ganska tysta. Deras position i ett regionalt och nationellt kulturarv har därmed förändrats avsevärt över tid.

Ahl-Waris har lyckats visa detta, och mycket mer, genom omsorgsfull forskning. Avhandlingens rika innehåll är en styrka, och någon tvekan om betydelsen av hennes mödor föreligger inte. Uppenbart är att avhandlingens både breddar och fördjupar tidigare forskning kring intresset för medeltiden i Finland. Vid sidan av en mer politiskt militant medeltidsuppfattning med fennomaniska förteckningar kan nu läggas ett mer fromt, pacifistisk och svenskvänligt, kanske även mer feminint, synsätt. Men avhandlingens omfattning är också en svaghet. Min främsta kritik är egentligen att Ahl-Waris varit lite väl ambitiös: Frågeställningarna hade kunnat begränsas, den studerade perioden hade kunnat vara kortare, antalet analytiska begrepp hade kunnat hållas nere och framför allt hade den voluminösa och detaljerade kontexten kunnat vara kortare. Då hade förmodligen framställningen blivit än klarare och de historiografiska poängerna tydligare.

Christer Nordlund

Att projicera det förflutna. Historiebruk och historieförmedling i svensk skolfilm 1970–2000 utifrån de regionala AV-centralernas utbud

Martin Karlsson

SISYFOS FÖRLAG, 2011, 331 S.

År 1983 lånade AV-centralerna ut 654 000 filmer till grund- och gymnasieskolan. Räkna på att kanske 25 elever såg varje film är vi snabbt uppe i anmärkningsvärda siffror för användandet av film i svensk skolundervisning. Vilken roll och funktion hade då filmen i den svenska skolan?

Syftet med Martin Karlssons avhandling är att undersöka och analysera historieförmedling och historiebruk i de historiska skolfilmer som fanns tillgängliga på AV-centralerna i Sverige mellan 1970 och 2000. Därtill undersöker han den pedagogiska debatt om filmens plats i skolan som föregick etablerandet av de regionala AV-centralerna. Ämnet och källmaterialet är välvalda och markerar en behövlig inbrytning på ett område som svensk historievetenskap sällan nedlät sig till att bevista – trots, eller kanske tack vare, att audiovisuell historieförmedling har varit det dominanta sättet att sprida historiska kunskap i västvärlden under 1900-talet. Det finns med andra ord ett behov av konkreta, empiriskt underbyggda undersökningar av detta fenomen inte minst i Sverige där större undersökningar av den här typen kan räknas på den ena handens fingrar.

Vilken typ av historiska filmer fanns tillgängliga i AV-centralens utbud? Vilken funktion fyllde dessa filmer i den svenska skolundervisningen? Var det överhuvudtaget några lärare som använde dessa filmer när de undervisade i historia? För att besvara dessa frågor har Martin Karlsson lagt ned ett omfattande arbete där AV-centralernas utbud först kartläggs på en kvantitativ nivå, för att sedan närstuderas på en kvalitativ nivå med utgångspunkt i fyra historiska teman: romarriket, Gustaf Vasa, den industriella revolutionen och förintelsen.

Författarens stora möda till trots lägger jag ifrån sig boken med viss frustration. Vad som hade förutsättning att bli ett standardverk inom historiedidaktiken har i slutändan blivit ganska intetsägande. Det här beror på att författaren undviker att ta ställning i många frågor och i stället sätter sin tillit till en överdimensionerad teori- och begreppsapparat som i slutändan snarare stjälper än hjälper de empiriska undersökningarna. Genom att självändamålsmässigt placera in filmmaterialet i inte mindre än fyra olika teori- och begreppskomplex – historikern Klas-Göran Karlssons typologi över historiebruk, historikern Sven Södring Jensens olika former för historieförmedling, filmvetaren Bill Nichols kategorisering av dokumentärfilmens framställningssätt samt historikerns Robert A. Rosenstones kriterier för den konventionella historiska filmens uppbyggnad – får analysen en mekanisk karaktär där filmmaterialet i stort sett enbart etiketteras utan vidare analys.

En annan anledning till att analyserna flyter omkring utan förankring hänger, lite paradoxalt, ihop med källmaterialet eftersom författaren säger sig vilja ta detta på allvar genom att koncentrera analysen till framställningen av historia i själva filmerna. Följden blir emellertid att han väljer bort omgivande institutionella och mediala kontexter. Detta är en helt orimlig inställning som leder till att det specifika filmmaterialet aldrig diskuteras utifrån det faktum att det handlar om ett audiovisuellt material som skiljer sig från hur historia presenteras i läroböcker. Exempelvis får vi veta att det finns 342 historiska filmer i utbudet, vilken historisk period och geografisk plats dessa skildrar, vilket format filmerna distribueras på, hur långa de var samt vilket stadium de riktades till. Men inget berättas om sådana grundläggande saker som när, hur och varför AV-centralerna startade eller varför det sker en förändring av utbudet hos AV-centralerna. Det finns inte ens en övergripande diskussion av vilken funktion AV-centralerna har som förmedlare av historia. Kapitlet om den pedagogiska debatten om skolfilm behandlar perioden från och med 1920-talet, men är skrivet utan en relevant kontext och kapitlet avslu-

tas därtill tio år innan avhandlingens inventering av filmutbudet påbörjas 1970.

En fråga som därmed olyckligtvis kommer i skymundan är den om förändring. I de tematiska undersökningarna blir förändringen – dels av utbudet i sig, dels av hur filmerna skildrar historia – av underordnad betydelse eftersom författaren inte tar hänsyn till filmens inneboende egenskaper. Inom forskningen om film och historia existerar det en samstämmighet kring tanken att filmen är samtidsbunden, det vill säga att filmernas sätt att skildra historia är avhängigt tiden och produktionskontexten, vilket därmed får betydelse för hur åskådaren uppfattar historia via filmerna. Karlsson framför här relevant kritik då han kan visa att AV-centralens filmer ofta hade en mycket lång livslängd, ibland uppemot 30 år, något som går stick i stäv med forskningslägets bild av den historiska filmen som en färskvara. Men i stället för att ta tag i denna förreteelse konstaterar han bara faktum och lämnar det därhän.

Avhandlingen levererar likafullt intressant och värdefull kunskap, exempelvis att utlåningen ökar lavinartat under 1970- och 80-talen, att filmer om förintelsen i stort sett helt lyser med sin frånvaro under undersökningens första 20 år, men att när den stora ökningen av filmer i denna kategori kommer sker det före regeringens initiativ till projektet Levande historia. Karlsson kan också peka på en tydlig uppdelning i två perioder, där 1970–1990 karaktäriseras av en (förment) objektivistisk historieförmedling, medan perioden 1990–2000 utmärks av ett klassiskt (subjektivt) förmedlingsideal. Svaret på frågan om vilken roll och funktion filmen hade i svensk historieundervisning får man däremot leta efter någon annanstans.

Tommy Gustafsson

Historieintresse och historieundervisning. Elevers och lärares uppfattningar om historieämnet

Johan Hansson

UMEÅ STUDIES IN HISTORY AND EDUCATION, UMEÅ UNIVERSITET 2010, 189 S.

I år träder nya kursplaner i kraft inom skolämnet historia och diskussionen om 2011 års skolreform har föregåtts av en livlig debatt. Inte minst har historieämnets syfte och innehåll varit föremål för en omfattande diskussion i medierna och inom historikersamfundet. Parallellt med detta har flera historiedidaktiska avhandlingar som problematiserar historieämnets roll i skolan och studerar elevernas och historieförmedlarnas syn på historieämnet publicerats. En av de avhandlingar som sätter ljus på lärares och elevers uppfattningar om skolämnet historia och som dessutom beskriver vad som påverkar undervisningens innehåll och undervisningsstrategier är *Historieintresse och historieundervisning. Elevers och lärares uppfattningar om historieämnet*.

Avhandlingen består av tre tydligt avgränsade analyskapitel som behandlar lärares och elevers historieintresse, uppfattningar om historieundervisningens syfte och synen på historieundervisningens innehåll och undervisningsmetoder. Johan Hansson tar sig an ämnesdidaktiska kärnfrågor, nämligen hurfrågan (metod), vad som ska läsas (innehållsfrågor), varför man ska läsa historia (syftet) och i viss utsträckning även vem som ingår i de studerade lärmiljöerna (perspektiv i form av lärares och elevers erfarenheter och samhällsyn).

I avhandlingen ges en beaktansvärd översikt av både historiedidaktiska och pedagogiska forskningsstraditioner och utbildningshistoria. På så sätt ger bokens inledning vägledning när det gäller att förstå några av de viktiga begrepp och strömningar som har satt sin prägel på forskningsfältet under de senaste decennierna. Metodologiskt baseras avhandlingens analysdel på omfattande enkätstudier där över 200 grundskole- och gymnasielever besvarat

frågor om sin syn på historieämnet och undervisningen i historia. Dessutom har Hansson intervjuat nio lärare och försökt dra slutsatser om hur deras kön, ålder, samhällsyn och utbildning påverkar deras syn på historia. Dock hade metoddiskussionen tjänat på en mer ingående problematisering av det insamlade enkät- och intervjumaterialet samt på resonemang om hur enkätfrågorna utformats. Det går att hävda att vissa enkätfrågor är både styrande och svåra att besvara. Hur ska eleverna exempelvis differentiera mellan "kunskap om historia", "förståelse för nuet" och "orientering inför framtiden" som skäl för att studera historia? I detta sammanhång är det berättigt att ställa frågan vad som menas med "kunskap om historien". Detta är bara ett av flera exempel på hur enkätfrågorna kan ha en fördunklande inverkan på studien. Det som jag också efterlyser är en mer genomgripande teoretisering av analysen och tydligare begreppsförklaringar. Problemet som jag ser det är att en del begrepp används slentrianmässigt utan att läsaren får en klar bild över hur de undersökta grupperna tolkar och använder begrepp och historiska perspektiv. Förtydligande av vad som exempelvis menas med allmänbildning, europeisk historia och världshistoria hade givit en fördjupad insikt om de analyserade individernas ställningstagande.

Mot bakgrund av forskarens utgångspunkter är det viktigt att påpeka att han gör ett aktivt försök att föra in ett genusperspektiv i den svenska historiedidaktiska forskningen, ett perspektiv som varit undanskymt inom den samma. Hansson vänder även blicken mot hur elever resonerar kring historieämnet och följaktligen ger han både lärarutbildare och verksamma och blivande historielärare upplysningar om vad eleverna saknar i undervisningen liksom vilka arbetsmetoder, historiska tidsperioder och händelser som uppfattas som särskilt angelägna. Exempelvis konstateras det att kvinnliga elever är mer intresserade av "fjärran länders kulturer", liksom att de kvinnliga lärarna visar större intresse för historia med människor i centrum. Männerna är, enligt Hansson, mer intresserade av konflikter och eleverna tycks generellt vara fascinerade av

1800- och 1900-talen och av dramatiska skeenden i Europas historia. Det blir tydligt att de flesta personer som ingår i undersökningen har en ganska homogen syn på vad historieämnet är och vilka kunskapsfält som är viktiga.

Hansson menar att lärarnas uppfattning om vad som är spännande och intressant i det förflutna är avgörande för stoffurvalet samt att det innehåll som lärarna fokuserar på i undervisningen troligen definieras av deras individuella uppfattningar om vad historia är. Frågan kan emellertid ställas vilka strukturer som påverkar deras syn på historia. Dessutom hade analysen kunnat utvidgas med hjälp av enkätfrågor som är mer öppna i sin utformning eller genom djupintervjuer med elever. Det hade kunnat lyfta analysen till en högre abstraktionsnivå och ge mer nyanserade och mångfasetterade svar.

Dessa observationer ska dock inte fördunkla det faktum att Hanssons avhandling ger ett tänkvärt bidrag till det växande historiedidaktiska forskningsfältet i Sverige. Med hjälp av elevers och lärares röster ges lärarutbildare och lärare en ökad förståelse för de processer som styr undervisningens utformning och synen på historiekunskap. Boken bjuder även på beaktansvärda reflexioner kring olika undervisningsstrategiers för- och nackdelar. Författaren konstaterar dessutom att både lärare och elever ser ett behov både av ökad variationsrikedom när det gäller undervisningsmetoder och av att öppna skolan mot det omgivande samhället. Detta får mig att tro att Hanssons forskning kommer att inspirera andra att närmare studera undervisningsmetoder i historieämnet, ett perspektiv som har fått en marginell plats i den svenska historiedidaktiska forskningen.

Vanja Lozic

The Unfinished Revolution: Making Sense of the Communist Past in Central-Eastern Europe

James Mark

YALE UNIVERSITY PRESS, 2010, 312 P.

Academic literature about the collective memory of the Second World War and Communism in Central-Eastern Europe is not thin on the ground. However, it is rare to encounter a monograph whose ambition is to account for the memory cultures of no fewer than seven former communist countries (Poland, Hungary, Romania, the Czech Republic, Latvia, Lithuania, and Estonia), written by an author who possesses the language skills required to undertake original research across the region.

This book by the historian James Mark covers the multifaceted ways the communist years are remembered in contemporary Central and Eastern Europe. The book's general argument is that 1989 was not the unequivocal caesura that is often pictured in the West. On the contrary, the peacefully negotiated revolutions in Eastern Europe (except for Romania) did not provide a clear-cut break with the past, and Communism continued to have a life of its own in the minds of the people.

In chapter one Mark maps out the various interpretations of 1989 across the post-Communist political spectrum. Whilst left-leaning liberals saw the inclusion of Communists (reformed or not) in post-communist politics as an indicator of a truly democratic transition, the conservative Right was dismayed by the success of the old *nomenklatura* after 1989, proclaiming the revolution 'unfinished'. In chapter two, Mark turns to the History Commission in Romania and the Institutes of National Memory in Poland, main actors in the collective remembrance process in their respective countries. Chapters three and four are devoted to museums, monuments, statue parks, and excavations of mass graves across the region. Together, these four chapters form the first half of the book, in which the typical remains of the various historical cultures are analysed.

A particular dilemma in Poland and the Baltic States is the conflicted collective memory that stems from the existence of two competing narratives about their actions during the Second World War. States were asked to confront their Fascist pasts and their role in the Holocaust, yet accepting their culpability gave greater authority to the Russian narrative of the Red Army as liberator than either the Poles or the Baltic peoples were inclined to accept. The author provides an original contribution to this well-charted territory in the shape of his interviews with the historians, archivists, prosecutors, activists, archaeologists, and curators who have played (and continue to play) a crucial role in contemporary memory debates. To take one example, the analysis of Romania's History Commission, established to provide a new account of the national past that could buttress democratic development, gains considerably from the interviews with its members. Their honest opinions about the post-Communist historical culture and the workings of the commission are very revealing of the bitter, continuing contest for Romania's collective memory, although sometimes one could wish that Mark had engaged more actively with their narratives rather than simply presenting them. Fortunately, in the other cases the author challenges his interviewees' accounts, and the result is an excellent analysis of the sites of memory where the history of the inter-war period, the Second World War, and the Communist years are communicated to the public. Moreover, the author's deep knowledge of seven distinct countries enables him to highlight the particular within the broader, common context.

The second half of the book is based on interviews with more than hundred people, collected over the past decade: the largest group consists of those born into the middle classes in Hungary in the inter-war period; the other two evenly sized groups of those born in Poland, Czechoslovakia, and Hungary who were either Party members or opposed to the regime. In chapters five and six, the most original sections of the book, Mark uses the interviews to analyse the stories that have been silenced,

revived, or reformulated since 1989. The author generously shares these life narratives with the reader in lengthy quotes, from which it emerges how complicated it is to force a life lived into predetermined categories such as victim, perpetrator, or bystander. Moreover, the interviews support the argument that the Communist regimes were also 'biocracies' in which 'the individual's chances of succeeding are determined by his or her ability or readiness to construct a politically acceptable public autobiography' (p. 174).

James Mark has produced a well-written, if at times repetitive, account of a large number of countries, and demonstrates how oral history can aid traditional studies of memory sites. His most original and important contribution remains the collection of interviews with professional historians and witnesses of the Communist period. At the same time, this wealth of information also provides the book's weaker moments methodologically speaking, with questions of selection bias and generalizability left begging. The diverse historical trajectories followed by the countries in question forces Mark to provide background information on 'how it really was' before turning to 'how it is remembered'. However, this information is delivered with ease and never outweighs the analysis. Readers unfamiliar with twentieth-century Central and Eastern European history will perhaps find the book difficult at times, but further explanations are always at hand in the notes. Moreover, the book's substantial bibliography comprises a wealth of recent literature in English, German, and French (besides references in the original Romanian, Hungarian, and Polish) that will serve as excellent starting-point for the student or researcher who wishes to explore the field further.

Sune Bechmann Pedersen

Liberalismens idéhistoria. Frihet och modernitet

Svante Nycander

SNS, 2009, 510 s.

Svante Nycander har skrivit en mycket stor och mycket innehållsrik bok. Frågan är om han har skrivit "liberalismens idéhistoria". För att göra det borde han nog ha inlett verket med en definition av vad liberalism är. Han börjar också förhållandevis sent – lite om Machiavelli och Spinoza, sedan mycket om personerna från och med John Locke. Frihetstänkandet är givetvis betydligt äldre. Man kan, som Ove Bring gör i sin stora bok om de mänskliga rättigheternas historia, utgå från perserkungen Cyrus, som 538 år före vår tideräkning utgav en förordning om religiös frihet och tolerans.

Titeln är kanske det sämsta med Nycanders bok. Skildringen tar inte upp hela liberalismens idéhistoria, men den tar å andra sidan upp mer än liberalismens idéhistoria, mycket om liberalers politik i framför allt England och Frankrike. Boken skulle ha kunnat heta "Liberalism och liberaler", med en markering av att författaren intresserar sig för Storbritannien, Frankrike, Tyskland och USA från slutet av 1600-talet och framåt. Dessutom handlar ett av de 22 kapitlen om "den nordiska modellen".

Svante Nycander är mycket beläst, och han är en god handledare också in i sen litteratur. Ett exempel är hans diskussion om en särskild tysk *Sonderweg*. Särskilt historikern Hans-Ulrich Wehler har drivit tesen om den tyska sårvägen, och han har haft stöd av sociologen Ralf Dahrendorf. Intressant är att en tysk *Sonderweg* är något fult, medan amerikansk *exceptionalism* ofta uppfattas som något beundransvärt. Geoff Eley är en av de forskare som ifrågasatt teorin om en tysk *Sonderweg*, utan att förneka kontinuiteten från Bismarck till Hitler (D. Blackburn och G. Eley, *The Peculiarities of German History. Bourgeois Society and Politics in Nineteenth Century Germany*, 1984). Man kan hävda att alla stater mer eller mindre går en *Sonderweg*; man kan också som Nycander mena att det var Storbritannien, Frankrike och USA som gick en *Sonderweg*, medan

utvecklingen i Tyskland hade motsvarigheter i nästan alla länder i Syd-, Mellan- och Östeuropa.

Nycander är inte rädd för att sticka ut hakan. Han har ingen respekt för flertalet av de berömda franska filosoferna. Han menar att en hegeliansk historicism vann insteg via Saint-Simon, Comte och Marx, och att denna så småningom kom att mer eller mindre vaccinera Frankrikes intellektuella mot liberalismen, särskilt markant från 1930-talet till 1970-talet. "Förment progressiva diktaturer som Sovjetunionen under Stalin, Kina under Mao och Kuba under Castro mötte förstäelse och sympati." Liksom Isaiah Berlin uppskattar däremot Nycander den liberale filosofen och sociologen Raymond Aron.

Ibland kan även läsaren med en positiv grundinställning till Nycanders framställning ha svårt att följa honom. Hör den inflytelserike ledamoten av USA:s Högsta domstol, Oliver Wendell Holmes, till den liberala traditionen? Wendell Holmes ansåg exempelvis själv att han kommit nära att tro att makt betyder rätt. Visserligen var han var progressiv då det gällde lagar om sociala och fackliga rättigheter, men godkände samtidigt rasdiskriminerande lagar i sydstaterna.

När Nycander kommer in på de nordiska länderna är en viktig bok för honom Sherril Bermans *The Primacy of Politics. Social Democracy and the Making of Europe's Twentieth Century*. Hon, liksom Nycander, understryker att socialdemokratin i Sverige, Danmark och Norge tidigt blev revisionistisk – senare också i Finland – och menar att det berodde på att det i dessa länder fanns en progressiv liberalism som hade en lång tradition i bekämpandet av den konservativa överhetsstaten. Med denna liberalism kunde socialdemokratin samarbeta. Ett namn saknar jag i detta kapitel, och det är J.A. Gripenstedt, Sveriges främste statsman under 1800-talet och en mycket pragmatisk liberal. Han gav näringarna ökad frihet och införde frihandel i landet, men var samtidigt mannen bakom byggandet av de stora statliga järnvägarna.

Herbert Tingsten har skrivit om socialdemokratiens idéutveckling, om de konservativa idéerna och om fascismens och nazismens

idéer. Han började också förbereda en bok om liberalismens idéhistoria, men han skriver: "De liberala systemen föreföll mig lika ohållbara som de socialistiska, även om de oftast syntes något rimligare, inte sällan på gränsen till snusförnuftighet." Nycander kommenterar med frågan: "Vem vill skriva snusförnuftets idéhistoria?"

Svante Nycanders bok kan ses som en stor polemik mot Tingstens grunduppfattning. Författaren låter oss följa "ett samtal genom århundraden om tidlösa frågor, där några grundtankar är gemensamma: tron på ett sekulärt förnuft, personlig, intellektuell och politisk frihet, ovilja mot godtycklig, okontrollerad makt". En annan gemensam nämnare är universalismen och "traditionen att dra allmän-giltiga slutsatser av en erfarenhet som alltid är lokal och begränsad". Viktiga tankar hos liberaler var chockerande när de först framfördes: att öppna politiska motsättningar inte försvagar en stat, att religiös enhet inte krävs för att ett rike ska hålla ihop, att en begränsad makt i längden är starkare än en obegränsad. Nycanders sista mening blir en fanfar: "Ofriheten är naturlig, friheten artificiell, som civilisationen."

Sverker Oredsson